

Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae. 1: Dioeceses Vilnensis et Samogitiae. Pluribus adlaborantibus in unum redigit Paulus R a b i k a u s k a s SI, Romae 1971, Academia Lituana Catholica Scientiarum. Sectio Historica 8° ss. LV, nlb. 1, 542, mapy. Fontes Historiae Lituaniae. Vol. 1.

Biskupia *visitatio Liminum Apostolorum* i związane z nią relacje o stanie diecezji mają już w literaturze historycznej szereg opracowań. W ostatnich latach ukazało się kilka prac zwracających uwagę na wartość źródłową wiadomości zawartych w relacjach i wysoko oceniających ich przydatność do badań naukowych¹. Z tym większym więc uznaniem należy powitać

¹ Są to przede wszystkim publikacje: ks. T. Długosza *Wartość relacji rzymskich biskupów polskich jako źródła historycznego* (Spraw. z Czyn. wyd. TN KUL, 12 [1961] s. 89—92), ks. B. Kumora *Procesy informacyjne*

wydany w Rzymie tom relacji o stanie diecezji litewskich — wileńskiej i żmudzkiej.

Opracowany on został przez grono 6 uczonych litewskich znanych na polu naukowym z licznych publikacji historycznych. Wkład ich w to dzieło przedstawia się następująco: ks. Rafał Krasauskas przygotował do druku teksty relacji, noty dla diecezji wileńskiej oraz indeksy; ks. Wiktor Gidžiūnas OFM — sporządził noty dla diecezji żmudzkiej; ks. Paweł Jatulis — opracował odpowiedzi Kongregacji Soboru na relacje biskupów; Zenon Ivinskis, profesor historii na uniwersytecie w Bonn, jeden z najwybitniejszych historyków litewskich, oraz ks. Józef Vaišnora MIC — przejrzeni tekst przygotowywany do druku i służyli swymi fachowymi radami i uwagami, a ks. Paweł Rabikauskas SI, dziekan Wydziału Historii Kościoła na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim był głównym redaktorem i zaopatrzył całość w obszerny, wartościowy wstęp.

We wstępie znajdujemy między innymi rys historyczny *visitatio liminum*, uwagi o jej odbywaniu przez biskupów Rzeczypospolitej i składanych przy tej okazji sprawozdaniach ze stanu diecezji, a także o wartości tychże relacji jako źródła historycznego. Nawiedzanie progów apostołskich było normowane bullą papieża Sykstusa V *Romanus Pontifex* z 1585 r. Biskupi z Polski i Litwy, jako z krajów odległych od Rzymu, mogli rzadziej odbywać tę praktykę (przyjął się 4-letni czasokres, chociaż z różnych względów często nie był przestrzegany). Z biskupów wileńskich tylko trzech osobiście odbyło *visitatio liminum* (E. Wołłowicz, K. Brzostowski i prawdopodobnie I. Massalski), a ze żmudzkich dwóch — S. Kiszka i J. Tyszkiewicz). Inni czynili to przez prokuratorów. Biorąc pod uwagę ilość zachowanych relacji w archiwach watykańskich, diecezje litewskie przedstawiają się korzystnie w porównaniu z innymi. Z diecezji wileńskiej zachowały się 16 sprawozdań, żmudzkiej — 12, podczas gdy np. z gnieźnieńskiej — 13, krakowskiej — 11, kolońskiej — 8, strasburskiej — 5.

Wiadomo ze wstępu, że jako pierwszy z relacji polskich i litewskich korzystał w latach 1912—13 L. Boratyński, a następnie w latach trzydziestych naszego stulecia ks. T. Długosz. Pierwszym uczonym litewskim korzystającym przed wojną z tych źródeł był ks. Jan Totoraitis, który jednocześnie opublikował artykuł o sprawozdaniach biskupów wileńskich pt. *Vilniaus vyskupu reliacijos XVII ir XVIII amžiuje* (Tiesos Kelias, 15 [1939] s. 81—90, 169—175). Po II wojnie światowej korzystali z relacji do swoich prac Litwini Z. Ivinskis i ks. K. Senkus oraz Polacy L. Bienkowski i W. Müller.

Książka zawiera wybraną bibliografię do *visitatio liminum* oraz relacji biskupów z poszczególnych krajów. Następnie umieszczone są teksty relacji diecezji wileńskiej (s. 1—220) i żmudzkiej (s. 221—473) poprzedzone rysem historycznym diecezji, wybraną bibliografią oraz wykazem biskupów ordy-

i relationes status jako źródła do demografii historycznej (Przeszłość demograficzna Polski, 3 (1970) s. 29—61) oraz W. Müllera *Diecezja krakowska w relacjach z XVII—XVIII wieku* (Rocznik humanistyczne KUL, 13 [1965] z. 2 s. 5—149) i *Organizacja terytorialna diecezji płockiej w XVI—XVIII w.* (Roczniki humanistyczne KUL, 15 [1967] z. 2 s. 129—174).

nariuszy, koadiutorów i sufraganów. Trzeba zaznaczyć, że sprawozdania biskupów wileńskich pochodzą z lat 1604—1767. Najregularniej były nadsyłane w latach 1605—1651 oraz od 1733 do 1759. Z tych okresów pochodzi większość wileńskich relacji. Aż 6 z nich pochodzi od biskupa M. Ziencowicza. Ponadto wydrukowano tu sprawozdanie biskupa E. Wołłowicza, sporządzone w 1622 r. nie z okazji *visitatio liminum*, lecz na polecenie Kongregacji *de Propaganda Fide* oraz relację legata apostolskiego Tomasza Arezzo z 1807 r., a także zachowane odpowiedzi Kongregacji Soboru na poszczególne sprawozdania.

Relacje diecezji żmudzkiej datują się na lata 1625—1793. Większość (8) pochodzi ze stosunkowo krótkiego okresu czasu 1748—1793. Ponadto przytoczono w punktach treść relacji bpa M. Wołoncewskiego z 1862 r., której nie znaleziono w archiwum watykańskim, a której kopia czy też minuta znajdowała się w archiwum archidiecezjalnym w Kownie i została omówiona w pracy A. Alekny *Žemaičiu Vyskupas Motiejus Valančius* (Kaunas 1922 s. 34—36). Sprawozdania bpa M. Wołoncewskiego z r. 1869 nie znaleziono i dlatego przytoczono tylko odpowiedź na nie Kongregacji Soboru. Umieszczono nadto relację z 1639 r., sporządzoną na zlecenie Kongregacji *De Propaganda Fide* oraz sprawozdanie legata apostolskiego T. Arezzo z 1807 r.

Dotąd jedynie relacja bpa żmudzkiego Antoniego Tyszkiewicza z 1748 r. była wydana drukiem (*Status dioeceseos Samogitiensis descriptus cura Antonii Tyszkiewicz, episcopi Samogitiensis*. Wyd. F. Nieviera, Lietuviu Tauta 4 (1932) s. 408—431) z rękopisu znajdującego się w Bibliotece Publicznej w Wilnie.

Należy podkreślić, że powyższe relacje zostały opracowane poprawnie pod względem naukowym i opublikowane bardzo starannie. Zaopatrzone je w obszerny i dokładny indeks osób i rzeczy (s. 477—542). Mniej udane są jedynie zamieszczone mapki. Można mieć również drobne zastrzeżenia do wykazów biskupów wileńskich (s. 11—17), gdzie np. bpa A. B. Kłągiewicza przez pomyłkę podano w wykazie sufraganów brzeskich, a bpa Marcina Tryznę jedynie na liście koadiutorów, chociaż powinien on figurować także wśród sufraganów białoruskich.

Opublikowane relacje zawierają bardzo bogaty zasób informacji. Przede wszystkim znajdujemy tam wiadomości o sytuacji Kościoła na terenach diecezji, organizacji terenowej, kapitule, zakonach, seminariach, a także kłopotach wewnętrznych i zewnętrznych, następnie pewne dane statystyczne, wreszcie niektóre wiadomości historyczne, choć, trzeba stwierdzić, nie zawsze ściśle. Niektóre przekazy rzutują także na inne dziedziny życia Rzeczypospolitej. Do pewnych informacji trzeba odnosić się z rezerwą, ponieważ są nieściśle. Tak np. bp Benedykt Wojna w relacji sporządzonej w 1608 r. pisze, że przed 40 laty było w diecezji wileńskiej około 600 kościołów parafialnych, a teraz zaledwie 300 (s. 39). Są to liczby mocno zawyżone, chociaż, swoją drogą, ich zestawienie wskazuje na skutki ruchu reformacyjnego. Dalej bp Ziencowicz w relacji z 1733 r. podaje, że ma w diecezji kościołów *cum cura animarum* 293 (s. 124), a w r. 1746, że takich kościołów ma 403 oraz blisko 200 filialnych i kaplic publicznych (s. 160). Trudno przypuścić, by w ciągu 13 lat aż o 110 wzrosła liczba ko-

ściołów parafialnych. Prawdopodobnie biskup w 1733 r. sam nie wiedział dokładnie, ile jest kościołów w tak rozległej diecezji. Informacje w tym względzie uzyskał w związku z synodem (1744 r.) i mógł je podać dokładnie w relacji z 1746 r. Należy zwrócić uwagę także na to, że sprawozdania ze stanu diecezji mają często charakter subiektywny, a stąd jednostronny. Ma rację ks. T. Długosz, który pisze, że „niektóre relacje są zredagowane ogromnie inteligentnie i zawierają sam pozytywny materiał”, czego przykładem jest relacja bpa wileńskiego I. Massalskiego z 1767 r. (artykuł cyt. s. 92).

Wiele zagadnień kościelnych Wielkiego Księstwa Litewskiego jest dotąd słabo, albo nawet wcale nieopracowanych. Do takich należy początek i rozwój sieci dekanalnej w diecezji wileńskiej. O początkach dekanatów w tej diecezji, przypadających na czasy trydenckie, znajdujemy tylko kilkadziesiąt wzmianki w pracach W. Semkowicza² i J. Ochmańskiego³. Natomiast dalszy rozwój ich sieci jest dotąd prawie nietknięty. Szczególnie cenne są dane zawarte w relacjach dotyczących sieci dekanalnej w pierwszej połowie XVII w. Tak np. bp Benedykt Wojna w relacji sporządzonej w 1604 r. podał, że diecezja dzieli się na 5 części (Wilno, Niemenczyn, Rudniki, Rudomina, Miedniki), *quibus aliquot proprii praesunt decani rurales* (s. 28). Bp zaś Abraham Wojna w relacji z 1635 r. mówi już o istnieniu 10 dekanatów: w Knyszynie, Grodnie, Kownie, Nieświeżu, Wołkowysku, Mińsku, Lidzie, Wiłkomierzu, Braclawiu i Szklowie (s. 67).

Opublikowane relacje stanowią ważne źródło do dziejów Kościoła na terenach obecnej Litwy, Białorusi i Polski. Na te bowiem trzy kraje rozciągała się sama diecezja wileńska, licząca w 1772 r. 231 tys km² powierzchni i będąca przez to jedną z największych w Europie (żmudzka — 24,8 tys. km²). Wydawcom przeto należy się wdzięczność za udostępnienie historykom powyższych źródeł⁴. Należy się spodziewać, że przygotowywany do druku drugi tom relacji o stanie pozostałych diecezji Wielkiego Księstwa Litewskiego okaże się równie wartościowy.

Tadeusz Krahel

² W. Semkowicz, *Mapa historyczna diecezji wileńskiej*. W: *Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 17—20 września 1935 r.*, t. 2, Wilno 1936 s. 449.

³ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972 s. 72.

⁴ Mikrofilmy relacji prawie wszystkich diecezji Rzeczypospolitej posiada Zakład Historii KUL. Brak tam jednak relacji diecezji wileńskiej oraz kijowskiej i łuckiej.